

ԱՆԴՐԷՆՆԻ ՄԱՆԻԿԷՇՅԱՆ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԻՒՐԷԻԱՅՈՒՄ ՄԵԺ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ԱՌԱՋ

III

ՌՈՒՍ — ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆՈՒՄՆ
ՈՒ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

§ 1. Հայկական բարենորոգումների ամբողջ տեսողութեան ընթացքին Գերմանիան, անկասկած, խաղաց այն դերը, որ նրան վերագրում էր Գուլկելիչը իր հաղորդագրութեան մէջ: Պէտք է ընդունել, սակայն, որ գերման արտաքին գործոց նախարարը չէր բաժանում այն վախերը, որ ռուսական քաղաքականութիւնը ներշնչում էր բարոն Վանգէնհայմին, եւ հաւատում էր պ. Սազոնովի յայտարարութիւնների պարկէշտութեան, թէ Ռուսաստանը աչք չունի թիւրքահայաստանի վրա: Բայց եւ այնպէս, գերման ղեւանագիտական գրագրութիւնները մեզ ցոյց են տալիս, թէ անկախ ռուսական գործօնից՝ բարենորոգումների հարցը ինքնին շատ անախորժ երկնտեանքի առջեւ էր դրել Գերմանիային: Եւ, յիշելի, Գերմանիայի կիրառած քաղաքականութիւնը թիւրքիայում հետապնդում էր երկու նպատակ՝ մէկը աւելի մօտաւոր, միւսը՝ հեռաւոր: Մի կողմից նա յարաճուն յաջողութեամբ աշխատում էր թիւրքիայում գրաւել գերակշիռ տնտեսական դիրք, որի ողնաշարը համարւում էր Բաղդադի երկաթուղին: Պարզ է, որ տնտեսական այս ազդեցութեան պահպանութեան եւ ամրապնդման համար ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում, Բերլինի կառավարութիւնը պէտք է փաղափակի աջակցութիւն ցոյց տար Բ. Դրան: Բայց միւս կողմից, գերման կառավարութիւնը ի նկատի ունէր Օսմանեան կայսրութեան փլուզումը աւելի կամ պակաս մօտաւոր ապագայում եւ այս նախատեսութեամբ պատրաստւում էր թիւրքիայի բաժանման՝ ցանկութիւն ունենալով

ստեղծել Փոքր Ասիայում յատուկ գերմանական «աշխատանքի շրջան» (Arbeitszone). գերմանական վաւերագրերից կարելի է եզրակացնել, որ եթէ պետութիւնները ընդունէին նման մի շրջանի ստեղծումը, Գերմանիան, իրեն համար պատեհ համարւած ժամանակ, այլեւս չէր հակառակի բաժանման: Այստեղից եւ՝ Վերլհայմը չէր տրուէր հայկական քաղաքականութեան շարունակական տատանումը՝ մի կողմից դժգոհ չթողնել Հայաստանում որեւէ լուրջ բարենորոգում չկամեցող բարեկամ Թիւրքիային, միւս կողմից՝ վախ խրտչեցնելու հայկական տարրը, որի մի խոշոր մասը մտնում էր գերմանական «աշխատանքի շրջանի» մէջ:

§ 2. 20-րդ դարու ռուսական քաղաքականութիւնը, որ յաճախ չէր գիտակցում Գերմանիայի կողմից, էապէս նման էր գերման քաղաքականութեան՝ որքան հնար է երկար պահպանել Օսմանեան Կայսրութիւնը. մասնակցել բաժանման այն օրը, երբ նրա փլուզումի առաջնայն կարելի չլինի առնել: Տարբերութիւնները երկու քաղաքականութեանց միջեւ վերաբերում էին միայն թրքական ժառանգութիւնից պահանջւած մասի չափին:

Եւ, իրօք, ինչպէս արդէն վերը ցոյց տւինք, ռուսական քաղաքականութիւնը բնաւ նպատակ չունէր տակնուվրայութիւն առաջ բերել Մերձասոր Արեւելքում: Նրա անմիջական նպատակն էր պատերազմական նաւերի ազատ անցքի իրաւունքի ապահովումը նեղուցներով: Ռուսաստանի հաստատումը Ոսփորի եզերքին նա ի նկատի ունէր միայն Օսմանեան Կայսրութեան փլուզումի պարագային, որի փութացումը ամենեւին չէր մտնում իր հաշիւների մէջ: Բայց եթէ հակառակ իր ամբողջ բարեկամութեան Թիւրքիայի նկատմամբ Գերմանիան սրա հողերից իրեն համար մի «աշխատանքի շրջան» էր ձեւում, որը նրան իրաւունք պիտի տար մի օր մասնակցելու Օսմանեան Կայսրութեան վերջնական հաշիւարդարին, Ռուսաստանը, որ ի նկատի ունէր միայն իր հաւանական հաստատումը Ոսփորի ափերին, տնտեսական ամենաչնչին դործունէութիւն իսկ ցոյց չէր տալիս Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններում՝ իրեն վերապահելով միայն բռնել Թիւրքիայի տեղը նեղուցների եզերքին, երբ վերջինս խորտակել Յարերի Կայսրութեան կողմից կախում չունեցող հանդամանքների ազդեցութեան տակ:

Այս քաղաքականութեան վերջին օրինակը կարելի է տեսնել Ռուսաստանի դիրքի մէջ Թիւրքիայի պատերազմին մասնակցելու նախօրեակին: Պ. Սազոնովը մտադիր էր առաջարկել Բ. Դրան, իբրեւ հատուցում չէզոքութեան համար, բարեացակամ վերաքննութեան

ենթարկել թիւրքերի բաղձանքները կապիտուլեասիոնների բնագաւառում եւ ապահովել Թիւրքիայի ամբողջութիւնը: Այս առաջարկութեան բնագիրը, որ մշակւած էր Ֆրանսայի եւ Անգլիայի ղեկավարներին հետ համախորհուրդ, ձեւափոխւեցաւ Բրիտանական Կառավարութեան վճռական պահանջի վրա, *) եւ վերջնական բնագիրը, որ Բ. Դրան յանձնւեցաւ 1914 թ. օգոստ. 30-ին, Թիւրքիայի ամբողջութեան երաշխիք առաջարկում էր միայն ներկայ պատերազմից շահելու փորձեր անող ամէն մի քշնամու դէմ: Այսպիսով, յստակ տեսնում է, որ Ռուսաստանն էր, որ ապահովութեան իր կարճ ու կտրուկ առաջարկով աւելի սիրայօժարութիւն էր ցոյց տալիս անխելօտ պահելու թիւրքական չէզոքութիւնը եւ մի կողմ էր թողնում նեղուցները վերաբերմամբ սնուցած բոլոր անմիջական նպատակները:

Թիւրքիայի մասնակցութիւնը պատերազմին՝ բնականաբար, փոխեց դաշնակիցների պատերազմական նպատակները: Ռուսաստանը տեսաւ, թէ հասել է ժամը իր դարաւոր նպատակի՝ իրադրոժման նեղուցների բնագաւառում, եւ նրա դաշնակիցները ճանաչեցին ռուսական բաղձանքների օրինականութիւնը՝ միաժամանակ ապահովելով նաեւ իրենց սեփական շահերը Ասիական Թիւրքիայում: Ռուսաստանը ճանաչեց Ֆրանսայի եւ Անգլիայի ազդեցութեան շրջանները թիւրքական Ասիայում, որոնք ամբաղնդւեցին Սայքս - Փիքօ հռչակաւոր համաձայնութեամբ, եւ պ. Սադոնովի ու Ֆրանսական հանրապետութեան Պետրոգրադի ղեկավար պ. Պալէոլոգի միջեւ կատարւած նոտաների փոխանակման հետեւանքով, 1916 թ. ապր. 26-ին, Թիւրքահայաստանը բաժանւեցաւ Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի միջեւ: Այդ համաձայնութեամբ Ռուսաստանը զբաղւում էր Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բիթլիսի շրջանները եւ Քիւրդիստանի մի մասը, իսկ Ֆրանսան ստանում էր Կիլիկիան՝ սահմանակից շրջաններով եւ Ալա Դաղի, Կեսարիայի, Ակ Դաղի, Իլդիզ Դաղի, Զարայի, Ակնի եւ Խարբերդի միջեւ ընկած հայկական հողերը:

Սակայն եւ այնպէս, եթէ աչքէ անցնելու լինենք 1924 թ. Խորհրդային կառավարութեան կողմից հրատարակւած ռուս դիւանագիտական վաւերագրերը, հեշտութեամբ կը համոզենք, որ նոյն պատերազմի ամենանոսր շրջանին եւ ռուս-թրքական ճակատի վրա տարած յաղթութիւններից յետոյ էլ, ցարական կառավարութիւնը բնաւ չի մտածել զբաւել Թիւրքահայաստանը: Նրա պատերազմա-

*) Կոմս Բենկէնդորֆի հեռագիրը պ. Սադոնովին 29-16 օգոստ., 1914 թ. «Թիւրքական Ասիայի բաժանումը» (ռուսերէն), էջ 68-69:

կան միակ նպատակը եղել է Ռուսաստանի տեղաւորումը Պոլսում եւ նեղուցների եզերքին, մի նպատակ, որ ի վերջոյ ճանաչեց եւ դաշնակիցների կողմից: Բայց Ֆրանսան եւ Անգլիան, իբրեւ փոխ-հատուցում, պահանջեցին իրազորժել իրենց սեփական յաւակնութիւնները թրքական ժառանգութեան, եւ Ռուսաստանը ընդունեց դրած պայմանները, ըստ որոնց Ֆրանսան պիտի դրաւէր Սիւրիան ու Կիլիկիան յարակից մասերով:

Վերեւ յիշած ուստական վաւերագրերից երեւում է, որ միջ-դաշնակցային բանակցութիւնների ընթացքին հայերն էլ անդորձ չէին եւ աշխատում էին դաշնակիցներին ընդունել տալ ստեղծումը մի ինքնավար Հայաստանի Ռուսաստանի, Ֆրանսայի եւ Մեծ-Բրիտանիոյ երրեակ հովանաւորութեան ներքոյ: Նախայիշած վաւերագրերը ցոյց են տալիս նաեւ, որ Ռուսաստանը բարեհաճ վերաբերում պիտի ունենար դէպի այդ ծրագիրը, եթէ կարողանար ստանալ Ֆրանսական եւ կառավարութեան հաւանութիւնը: Ռուս արտաքին գործոց նախարարը նախադուշացրեց հայերին, որ, հակառակ դէպքում, ինքը չպիտի պաշտպանէ նրանց պահանջները: Ի վերջոյ, երբ Ֆրանսական կառավարութիւնը իր շահերին աւելի համապատասխան համարեց Հայաստանի մի մասը մտցնել իր անմիջական ազդեցութեան ենթարկելիք շրջանի մէջ, Ռուսաստանը, որ կապած էր նեղուցների համաձայնագրով, այլեւս որեւէ բանաւոր պատճառ չունէր հրաժարելու Թիւրքահայաստանի Կովկասին հարեւան մասի գրաւումից. այլեւս ակնհերեւ էր, որ այս շրջանը, մանաւանդ 1915 թ. կոտորածներից յետոյ, չէր կարող նորից գրեւել Օսմանեան տիրապետութեան տակ:*)

ԳԼՈՒԽ IV

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, ցարական կառավարութեան գիրքը մեծ պատերազմի ընթացքին միայն հաստատում է 1912-14 թ. վարած իր քաղաքականութեան անկեղծութիւնը, մի քաղաքականութիւն, որի նպատակն

*) Այստեղ, ծանօթութեան մէջ, հեղինակը մանրամասնօրէն բուռն է ընթացքը այն բանակցութիւնների, որոնք յանգեցին Հայաստանի բաժանման փրանս-ռուսական «գօտիների»: Պ. Ա. Մանդելշտամի առաջ քերած տեղեկութիւնները առնած են բոլշեւիկների հրատարակած «Ասիական Թիւրքիայի բաժանումը» հատորից: Մեծ քայս ունենալ աւելի հանգամանօրէն անդրադառնալ այդ նիւթին, այդ պատճառով, ծանօթութիւնը չենք դնում այստեղ: ԽՄԲ.

էր՝ բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանում, որոնք հետագային թերեւս յանգէին ինքնավարութեան. այդ քաղաքականութիւնը բընաւ չէր հետապնդում գրաւման ձգտումներ: 1912-1914 թւականներէ Ռուսաստանը ցանկութիւն չունէր ստանձնելու Թիւրքահայաստանի վարչութեան հոգսը: 1915 թւականի Ռուսաստանը ընդունեց Սալթ - Փիքոյի համաձայնութիւնը Փոքր Ասիան աղբեցութեանց դօտինների բաժնելու մասին, որ առաջարկեց իրեն Պրանսայի եւ Անգլիայի կողմից, իբրեւ գործադրութիւն նեղուցների համաձայնութեան: Եւ նոյն այս Ռուսաստանը լոկ համաձայնեց Հայաստանի բաժանման իր եւ Պրանսայի միջեւ, ինչպէս համաձայնել էր եւ երբեակ հովանաւորութեան ինքնավար Հայաստանի նկատմամբ:

1914 թ. փետր. 8-ի բարենորոգումների համաձայնութիւնը կարծես թէ Ռուսաստանի եւ Գերմանիայի ուժերի յարաբերութիւնն էին յատկանշում եւ լուեւայն՝ նաեւ Երբեակ Համաձայնութեան եւ Երբեակ Զինակցութեան ուժերի յարաբերութիւնը: Այդ համաձայնութիւնը իբրեւ պարկեշտ մի իրաւախոհութիւն, լուադոյն ապագայի որոշ վերելքի մի մեկնակէտ էր թուում ապարախտ հայ ժողովրդի համար: Աւա՛ղ, միայն պատրանք եղաւ այդ, որ չուտով յօգըր ցնդեց: Դաշնակիցների մեծ պատերազմի ընթացքին կազմած ծրագիրը, բաժնելով հայ աղբը երկու հարեւանի՝ - նրանցից իւրաքանչիւրը դնում էր մի քաղաքակիրթ պետութեան իշխանութեան տակ: Բայց ազգային Ռուսաստանի անհետացումն ու փոխանակումը խորհրդային պետութեամբ չուտով ունեցաւ իր ահաւոր անդրադարձումը Թիւրքահայաստանի ճակատագրի վրա: Ծիշտ է, յաղթական դաշնակիցները 1920 թ. օգոստ. 10-ի Սեւրի դաշնագրով Հայաստանը յայտարարեցին անկախ. նոյնիակ նախագահ Վիլսոնին յանձնեցին Հայաստանի սահմանների գծման գործը: Բայց չուտով, քաղաքական հանդամանքների ստիպումով, նրանք արմատապէս փոխեցին իրենց ընթացքը: Ուժասպառ մեծ պատերազմից եւ յանկարծ իրենց դէմ դառնելով հէնց Թիւրքահայաստանի կենտրոնում Մուսաֆա Քէմալի ստեղծած դիմադրութեան մի օջախ, դաշնակիցները, համաձայնեցին արեան կամ ոսկու նոր ղոհողութիւններ առնել: Նրանք մերժեցին նախագահ Վիլսոնի վճիռը, որով ընդարձակ հողեր էին տրուում Հայաստանին, եւ իր բախտին լքեցին Հայաստանը: Ազգերի Դաշնակցութիւնը իր հերթին մերժեց իր գիրկն ընդունել նորածին պետութիւնը: Այս մերժումը, Հայաստանի անկախութեան ճանաչումից միայն մի քանի ամիս յետոյ, ունեցաւ այն հետեւանքը, որ հէնց այդ անկախութիւնն էլ վերացեց բոլշեւիկների

և Թիւրքերի միացեալ հարեւոյնների տակ (1920 թ. դեկտ.)*)

Այսպիսով հայկական խնդիրը Թիւրքիայում լուծւեց հակառակ ուսմական ցանկութիւնների: Ենթարկւելով պատմական անհրաժեշտութեան՝ Յարական Ռուսաստանը իր երկարատեւ դոյութեան ընթացքում նւաճեց և իր մէջն առաւ շատ ժողովուրդներ, բայց ուրիշներին էլ հզօրապէս աջակցեց ազատագրւելու, ինչպէս յոյներին, բուլղարներին, սերբերին, ռումանացիներին: Եւ ստոյգ է, որ Ազգային Ռուսաստանի շնորհիւ էր, որ անաչառ Կլիօն՝ պատմութեան մուսան Պատմութեան զբքում արձանագրեց և 1914 թ. փետր. 8-ի ապտը: Անհետանալուց առաջ, Յարերի Ռուսաստանը հայերի նկատմամբ ցոյց տւեց անչահատիրութեան մի ազնիւ քայլ, որ ոչ մի զբք-պարտութիւն չի կարող արատաւորել: Հայկական անկախութիւնը ողբերգօրէն թաղւեց նոր Թիւրքիայի կառուցած չէնքի տակ: Բայց Թերեւս մի օր, Թիւրք պատմաբաններն իրենք իսկ կընդունեն անկեղծութիւնն ու անչահատիրութիւնը ուս ազատագրական ճիգերի 1914-ին, որոնք ուղղւած էին ոչ թէ Թիւրք ազգի, այլ որդնոտած Օսմանեան Կայսրութեան դէմ: Թերեւս մի օր, նոր Թիւրքիան և նորէն ազգային դարձած Ռուսաստանը վերյիշեն 1914 թ. ապտը և դժբախտ հայ ազգի ճակատագրը տնօրինեն՝ աւելի մեծահոգութեամբ... «Di futura nos celarunt»: Ամէն պարագայի մէջ, ինչ և լինի հետնորդների դատաւճիռը հայկական աշատոր ողբերգութեան բուն պատճառների մասին, մի կէտ թոււմ է այլեւս ընդունւած պատմաբանների համար:

Մեծ պատերազմի նախօրեակին, 1913 եւ 1914 քաւաններին, Ռուսաստանը ոչ մի դիտաւորութիւն չի ունեցել գրաւելու Թիւրքա-հայաստանը. նա ուզում էր հայ ժողովրդի վերաբերմամբ կիրառել մարդասէր միջամտութեան իսկական մի գործ: Ազգային միակ շահը, որ Ռուսաստանը կարող էր քաղել 1914-ի ակտից, եթէ վերջինըս գործադրւէր, ոչ թէ որեւէ «աշխարհակալական» փառասիրութիւն էր երեւան բերելու, այլ կունենար այն հետեւամքը, որ աշխարհում կանէր Ռուսաստանի բարոյական հեղինակութիւնը եւ ռուս-բրքական սահմանի վրա կիշխէր աւելի մեծ ապահովութիւն:

Փարիզ.

(Վերջ)

*) Պետութիւնների եւ Ազգերի Դաշնակցութեան բոնած դիրքը Հայաստանի հանդէպ հեղինակը երկարօրէն ներկայացրել է իր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ - «La Société des Nations et les Puissances devant le problème Arménien».